

Теоретичні підходи до значення рефлексії в професійній ідентифікації

Резюме. У статті подано теоретичний аналіз розвитку рефлексії у процесі професійної ідентифікації. Розкрито зміст і механізми рефлексії, її значення у самопізнанні особистості. Охарактеризовано інтелектуальну, особистісну, соціальну, професійну рефлексії. Визначено їх вплив на особистість в різних сферах життєдіяльності, прийняття своєї соціальної ролі, розуміння професійних функцій, які пов'язані з формуванням професійної ідентифікації. А вона, в свою чергу впливатиме, на успішне становлення професіоналізму в певній галузі.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, особистісна рефлексія, соціальна рефлексія, самоідентичність, професійна ідентифікація.

У науковій психології є достатня кількість робіт, присвячених ролі у професійній діяльності рефлексії.

Рефлексія дуже важлива професійна якість психолога, але недосить визначена її роль в професійній ідентифікації. Саме активна рефлексія дає змогу зробити професійне становлення активним, творчим і особистісно значущим процесом.

У наукових працях з психології досить інтенсивно зростає кількість досліджень проблем рефлексії, поглиблений теоретичний аналіз та експериментальні дослідження. Значимість даної проблеми полягає в тому, що дуже важливим є аналіз рефлексивних процесів, завдяки яким для нас розкриваються особливості людської психіки, можливо більш глибоко зрозуміти такі процеси, як мислення, самосвідомість, творчість. Потрібно вказати і на те, що пізнання людини пов'язане з рефлексією.

Аналіз досліджень та публікацій з даної проблеми. Термін рефлексія досить поширений в сучасній філософській і психологічній літературі. В філософії (Р.Декарт, Дж.Локк, Г.Лейбніц, І.Кант, Г.Гегель) рефлексію (від

лат. reflexio- повернення назад) визначають, як принцип людського мислення, що направляє його на осмислення і усвідомлення форм і передумов; предметний розгляд самого знання людського мислення, критичний аналіз його складу і методів пізнання, діяльність самопізнання, що розкриває внутрішній стан і специфіку духовного життя людини [11].

Мета даного дослідження – проаналізувати теоретичні підходи до проблеми вивчення рефлексії в професійній ідентифікації.

Виклад основного матеріалу В психологічній науці рефлексію розглядають, як процес самопізнання суб'єктом внутрішніх психічних актів і станів. Вже в 20–х роках ХХ століття, рефлексію розглядали як предмет психологічних досліджень.

Проаналізувавши різні підходи до вивчення процесу рефлексії зарубіжних та вітчизняних психологів можна вказати на те, що в зарубіжній психології рефлексію іноді вивчають як психологічну категорію. Р. Вікланд, С. Дьювел, М. Евенс, Н. Кантор, М. Розенберг, М. Шнайдер присвятили свої роботи вивченню «Я» людини [10].

В радянській психології був ряд експериментальних робіт присвячених вивченню рефлексії, Б.Г. Ананьєв, П.П. Блонський, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн і іншими, передусім розглядалась самосвідомість, як вища форма принципів організації і розвитку психіки людини.

І.Н.Семенов [14] розглядає рефлексію як вагомий компонент іншого предмета, в даному випадку мислення, що протікає на думку вченого на чотирьох рівнях: особистісному, рефлексивному, предметному і операційному, взаємодія яких вивчена експериментально. Як предмет спеціального психологічного вивчення рефлексія досліджувалась Н.І. Гуткіною - рефлексивні очікування особистості, М.М. Муқановим [9] — специфіка рефлексії у представників «традиційної культури» як предмет спеціального психологічного вивчення, О.В. Захаровою, М.Е. Боцмановою і О.Р. Новіковою — вікові особливості рефлексії [16].

Б. Ананьєв, Л. Божович, С. Рубінштейн, В. Роменець розглядали теоретичний аналіз рефлексії. У працях Г. Антипова, О. Огурцова, В. Зарецького С. Степанова, І. Семенова характеризували рефлексію у процесах мислення і пізнання. Дослідження В. Давидова, Г. Голіцина, Б. Ельконіна та інших присвячені питанням особистісної та інтелектуальної рефлексії [12,13].

Психологічна школа С. Максименка [8] розглядає генетичні чинники рефлексії. Останнім часом збільшилась кількість наукових робіт, у яких рефлексія є предметом соціально – психологічного вивчення. Так у працях М. Варбан [2] приділяється увага ролі рефлексії у професійному становленні майбутнього фахівця, А.Ю. Рождественський вивчає рефлексію тілесного потенціалу в життєвому самовизначенні старшокласників, Н.О. Яцюк [19] особливості моральної рефлексії, І. Котик механізмів рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини вивчення Т. Комар [7] взаємозв'язку розвитку рефлексії та соціалізації підлітків, І.Пономаренко методологічних засад діагностики та корекції відхиленої поведінки у підлітків з низьким рівнем розвитку рефлексивності, Н. Пеньковською [10] особливостей становлення рефлексії у молодшому шкільному віці, аналіз Н. Дєєвою [6] рефлексивних механізмів переживання кризи та зміни ціннісно-сміслової сфери особистості та ін.

Аналізуючи різні підходи до вивчення рефлексії можна зробити акцент на тому, що в даний час вивчають рефлексію в чотирьох напрямках: особистісному, комунікативному, кооперативному і інтелектуальному. Інтелектуальний пов'язаний з особливостями теоретичного мислення, комунікативний – пояснюються процеси комунікації, особистісній – розвиток самосвідомості особистості в процесі виховання і самовиховання.

Отже, рефлексія має важливе значення в усвідомленні, осмисленні та структуруванні інформації, зрозумілими стають методи користування інформацією, яка постійно надходить. Рефлексія дає можливість людині будувати план дій, контролювати і керувати поведінку, як особисто свою так

і інших, і саме це дає можливість вирішувати певні задачі, розв'язувати проблеми людського життя.

Сучасні експериментальні дослідження розглядають важливу роль рефлексії в процесі свідомості.

Все частіше рефлексія розглядається в таких процесах як кооперація і спілкування (В.В.Рубцов, Г.М.Андрєєва, Г.П.Щедровицький та ін.). В процесі спілкування рефлексія є діючим суб'єктом, як відбувається, сприймається і оцінюється іншими цей процес. В теорії Г.П.Щедровицького рефлексія вивчається як процес і особлива структура діяльності .

В.В. Давидов, А.З.Зак, Я.О.Пономарьов І.Н.Семенов, С.Ю.Степанов і ін. [14,15] вважають, що рефлексія є здібністю за допомогою якої людина осмислює особисту поведінку і діяльність.

Отже розглядаючи рефлексію з різних точок зору можна стверджувати, що її участь в різних процесах дає цілісне сприйняття, знання, способи вирішення різних ситуацій. Рефлексія в діяльності людини дає їй змогу бути активною, що в свою чергу впливає на розвиток особистих якостей, оволодіння знаннями, засвоєння нових видів діяльності, зокрема інтелектуальній, це є позитивною стороною в розвитку гармонійної особистості. Розуміючи рефлексію таким чином, зрозуміло, що вона як необхідну складову і як механізм розвитку будь – якого процесу діяльності. В результаті наукових напрацювань висновком стало те, що розвиток теоретичного мислення сприяє виникненню теоретичної рефлексії, яка є основним новоутворенням молодшого шкільного віку поряд з двома іншими складовими теоретичної свідомості - аналізом і плануванням [14].

Дослідник Смульсон М.Л. вказує на існування двох основних моделей рефлексивного процесу: метадіяльнісної (Г. Щедровицький та ін.) та особистісно – творчої (С. Степанов та ін.). Метадіяльнісна модель процесу рефлексії побудована на тому, що суб'єкт в діяльності діє за тими принципами, які знаходяться за її межами але при цьому регулюють її

протікання або усвідомлюються норми і категорії мислення, контроль дій. В метадіяльній моделі процесу рефлексії суб'єкт вирішує проблеми, які виникають в основному за допомогою тих засобів, які вже напрацьовані або усвідомлюються в процесі діяльності. Тому людина при цьому не може в повній мірі використовувати свої творчі можливості бо застосовує ті знання і засоби якими володіє. Таким чином це вказує на те, що рефлексія не забезпечує розвиток нових психологічних утворень[1].

Розглядаючи особистісно - творчу модель процесу рефлексії важливим є те, що для людини важливим є переосмислення і перебудова своєї діяльності, спілкування, своєї поведінки як в конкретних ситуаціях так і по відношенню до оточуючого світу в цілому. Процес переосмислення включає п'ять етапів: 1) репродуктивний - при входженні людини в складну ситуацію і її розумінні активізуються структури процесу мислення; 2) регресивний - якщо людина діє стереотипно, по шаблону, то зазначені структури, що актуалізувались починають вичерпуватись, можлива повна втрата сенсу в протиріччях які були знайдені; 3) кульмінація натхнення застосування принципів конструктивного подолання протиріч; 4) прогресія самосвідомості - зрозумівши складну ситуацію і самого себе в цій ситуації, з'являється можливість переосмислити її по іншому; 5) продуктивний - реалізація сенсу який був отриманий, можливість дієво розв'язувати проблемні ситуації, спираючись і на особистий досвід, який був отриманий [15].

Розглянувши дану модель процесу рефлексії, важливо вказати на те, що вона пов'язана з творчістю людини, бо саме в творчості вона себе може проявити, відчувати себе самодостатньою особистістю, яка саморозвивається.

В основі концепції В.В.Фурман покладена ідея забезпечення умов розвитку особистісної рефлексії студента, як суб'єкта освітньої діяльності. В свою чергу В.В.Давидов вважає, що розвинута здатність до рефлексії формується під час засвоєння узагальнених дій у сфері наукових понять, у зв'язку з цим спостерігаються якісні зміни в психічному розвитку студентів.

На нашу думку розвиток особистісної рефлексії займає провідне місце в професійній ідентифікації, бо саме в процесі навчання студенти за допомогою рефлексивних здібностей отримують уміння аналізувати свої дії, порівнювати різні види діяльності, їм властивий самоконтроль і самооцінка діяльності, якою вони займаються [16].

Рефлексія має свої понятійні визначення: види, рівні, властивості, компоненти. Виділяють такі компоненти: афективний (емоційний) – це коли людина усвідомлює свої почуття та емоції, когнітивний – це здатність направити мислення на самого себе, вміння усвідомлювати, розуміти те як ти мислиш, які маєш знання (механізми самопізнання і само розуміння), регулятивний (конативний) – це усвідомлення людиною своєї поведінки. Розглядаючи види рефлексії, в залежності від того з яким проміжком часу вона пов'язана виділяють: ретроспективну (людина аналізує своє минуле, контролює ту діяльність, що була виконана), перспективну (людина спостерігає за своїм станом, плануючи майбутнє, має можливість корегувати схеми діяльності, яка може з'явитися в майбутньому, аналізувати її) і ситуативну (це здатність людини усвідомлювати себе саме зараз в реальному часі, аналізувати свої дії, враховуючи ті обставини, які існують, координувати свої дії, якщо відбуваються зміни умов, в яких знаходиться людина, зміна її власного стану) рефлексію.

Доцільно розглянути рефлексію у віковому контексті, це розкрито в багатьох дослідженнях. Л.А.Венгер, О.М.Дьяченко, В.С.Мухіна досліджували перші прояви рефлексії, що формуються в дошкільному віці. В.Давидов, Д.Ельконін, А.Зак вивчали рефлексію в молодшому шкільному віці, яка є базовим новоутворенням в діяльності навчання, в діях контролю та оцінці. Л.Божович, Д.Фельдштейн займались вивченням рефлексії в підлітковому віці, що характеризується здатністю самопізнання, саме в цей період будується власна особистість. Юнацький вік – саме в цей час рефлексія сприяє активному формуванню відношення до себе і своєї життєдіяльності [2].

Вивченням рефлексії у контексті професіоналізації особистості займалися такі вчені (О.М.Борисова, М.Ю.Варбан, С.В.Васьківська, Л.М.Карнозова, В.М.Козієв, С.В.Кондратьєва, Н.В.Кузьміна, Ю.М.Кулюткін, С.Д.Максименко, О.С.Михайлова, Г.Ф.Похмелкіна А.О.Реан, І.М.Семенов, В.А.Семиченко, Г.С.Сухобська, В.Д.Шадріков, О.П.Фірсова та ін.) Шапошникова Ю.Г. в своєму дослідженні показала, що найбільш істотними рефлексивними компонентами у професійному становленні практичного психолога є особистісна рефлексія та рефлексія професійної діяльності. Рефлексія фахової діяльності є складним процесом, який включає, передусім, інтелектуальний та міжособистісний аспекти рефлексії. Це усвідомлення основ та структури ефективної професійної діяльності, її професійних цінностей та перспектив, особливостей професійної взаємодії та позицій суб'єктів цієї взаємодії, на основі чого здійснюється адекватна регуляція діяльності [18].

Розглянувши різні наукові підходи, зосередимось на розвитку професійної ідентифікації в процесі особистісної рефлексії (Л.Шнейдер, Е.Зеєр, Є.Єрмалаєва, Е.Климов та інші). Проблема професійної ідентифікації – одна з важливих в житті людини. Вона є способом самоактуалізації особистості в професійній діяльності, дає можливість особистості самовизначитись. Важливе значення в процесі професійної ідентифікації має самопізнання, а щоб професійна ідентифікація була активним, творчим і значущим для особистості процесом потрібна активна рефлексія [3].

Завдяки особистісній рефлексії відбувається самоаналіз, людина досліджує свій внутрішній світ і поведінку. Таким чином людина може усвідомлювати себе по-іншому, бути учасником соціальної взаємодії розвиток впливає на становлення людини як учасника соціальної взаємодії. У результаті такого дослідницького процесу людина усвідомлює себе по-іншому, оскільки це дає змогу співвідносити власні почуття і переживання з почуттями і переживаннями інших, аналізувати її розуміти свою поведінку,

можливість побачити себе ситуацію і себе в ній з іншого боку це сприяє більш розважливій оцінці власної поведінки [3].

В сучасних дослідженнях особлива увага останнім часом приділяється феномену професійної рефлексії, визначається її місце в різних видах професійного мислення і діяльності та взаємозв'язок з професійною майстерністю [2].

Професійна рефлексія спрямована на формування ставлення до себе, як професіонала, що відбувається свідомо; пізнання власних дій, поведінки, в професійній діяльності.

Основним механізмом самопізнання особистості, свого внутрішнього світу вважається особистісна рефлексія. Особистісна розуміється як пізнання себе, дослідження свого внутрішнього світу та себе як дослідника. [3].

До складу особистісної рефлексії входить соціальна рефлексія як механізм самосвідомості, відбувається дослідження свого внутрішнього світу й поведінки пов'язане з соціальними очікуваннями. Відбувається визначення особистості, сфер її діяльності, визначення норм, правил, цінностей. Професійна ідентифікація, професійне самовизначення, професійне самоусвідомлення тісно пов'язані з соціальною рефлексією. Криза професійної ідентифікації, обумовлена рядом причин: вибір професії молоддю, готовність прийняти на себе професійну відповідальність, неспроможність поєднати життя професіонала з його діяльністю, бути в повній мірі суб'єктом власного професійного і життєвого становлення. Щоб розв'язати цю проблему потрібна зріла самосвідомість і позитивна рефлексивність особистості [4]

Якщо рефлексивність розвинена то відбувається формування у процесі навчання навчально-професійних інтересів, очікувань, дій, досягнень, результатів, якостей, при наявності яких можна казати про професіоналізм, а майбутня професійна діяльність є вагомою і цінною [5].

Через рефлексію формується професійна ідентифікація. Приймаються провідні професійних ролей, цінностей та норм, котрі спонукають

особистість до позитивного сприйняття себе, як суб'єкта професійної діяльності. Ідентифікація з професією дає можливість рухатись особистості вперед в професії, розвивати професійну майстерність. Саме професійне становлення особистості є важливою складовою розвитку особистості та її життєдіяльності. Це пов'язане з тим, що особистість, яка займається професійною діяльністю є неповторною [4].

Для того щоб відбулася професійна ідентифікація потрібні оптимальні умови, система підготовки.

Якщо професійна ідентифікація неформована фахівець має високий рівень теоретичної підготовки і практичні вміння, це не є підставою для впевненості при виконанні своїх функцій, спрацьовують механізми психологічного захисту, а це в свою чергу заважає виконувати справи [2]. Розв'язання цієї проблеми може бути забезпечено завдяки зрілій самосвідомості й позитивній рефлексивності особистості.

Висновки. Узагальнюючи проведений теоретичний аналіз психологічних проблем і досліджень рефлексії в процесі професійної ідентифікації можна зробити висновок, що рефлексія — є одним з важливих механізмів, який забезпечує розвиток гармонійної, цілісної особистості, яка обирає свій власний спосіб життя, творчо мислить. Рефлексія відіграє важливу роль в процесі самоактуалізації, саморозвитку та саморегуляції особистості. Людина, яка здібна до рефлексії, окрім самоспостереження, осмислення, самоконтролю здатна також на внутрішню роботу по переосмисленню, що дає можливість виникати новим рефлексивним стратегіям, які є невід'ємною частиною свідомості. Рефлексія сприяє формуванню професійної ідентифікації, що має важливе значення в професійній діяльності.

Резюме. В статті подано теоретичний аналіз розвитку рефлексії в процесі професійної ідентифікації. Розкрито зміст і механізми рефлексії, її значення в самопізнанні людини. Охарактеризовано інтелектуальну, особистісну, соціальну, професійну рефлексії. Визначено їх вплив на людину в різних

сферах життєдіяльності, прийняття своєї соціальної ролі, розуміння професійних функцій, які пов'язані з формуванням професійної ідентифікації. А вона в свою чергу впливає на успішне становлення професіоналізму в певній галузі.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, особиста рефлексія, соціальна рефлексія, самоідентичність, професійна ідентифікація.

Summary. In the article the theoretical analysis of development of reflection is given in the process of professional authentication. Maintenance and mechanisms of reflection, its value, is exposed in self-knowledge of personality. The intellectual is described, personality, social, professional a reflection. Certainly their influence is on personality in the different spheres of vital functions, acceptance of the social role, understanding of professional functions which are related to forming of professional authentication. And it, will influence in same queue, on the successful becoming.

Keywords: reflection, reflektivnist', personality reflection, social reflection, identity, professional authentication.

Література:

1. Бугерко Я. Категорійний аналіз рефлексії як явища, процесу, стану, властивості / Я.Бугерко// Психологія і суспільство. – 2008. – №1 С. 93-106.
2. Варбан М.Ю. Рефлексія професійного становлення в студентські роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / М.Ю.Варбан. – К., 1998. – 18 с.
3. Варбан М.Ю. Рефлексія професійного становлення в юнацькому віці / М.Ю. Варбан // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6-7. – С. 80-83.

4. Веремчук А.М. Розвиток професійної рефлексії майбутнього вчителя іноземної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / А.М.Веремчук – К., 2009. – 20с.
5. Виноградова Л.В. Проблема совладаючих стратегий в современных исследованиях / Л. В. Виноградова // Журнал практикующего психолога. – 1999. – Вып. 5. – С. 7-16.
6. Деева Н.А. Рефлексивные механизмы переживания кризиса и изменение ценностно-смысловой сферы: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.01. – «Общая и история психологи» / Н.А.Деева – Пермь: Государственный педагогический университет, 2005. – 22 с.
7. Комар Т.В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. «Педагогічна та вікова психологія» / Т.В.Комар – К. : Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2003. – 15 с.
8. Максименко С.Д. Психологія особистості: парадигма життєтворення / С.Д. Максименко // Психологія і суспільство. – 2006. – №4. – С. 8-52.
9. Пеньковська Н.М. Рефлексія як об'єкт психологічного аналізу / Н.М. Пеньковська // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 66-73.
10. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика / Н.І.Пов'якель // Практична психологія та соціальна робота. – 1998. – № 6-7. – С. 3-6
11. Психология: словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
12. Розин В.М. Рефлексия в структуре сознания личности / В.М.Розин // Проблемы рефлексии. – Новосибирск : Наука, 1987. – С. 222-228
13. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. - М. : Педагогика, 1976. – С.347-352.

14. Семенов И.Н. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвитии личности / И.Н.Семенов, С.Ю.Степенев // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 35-42.
15. Степанов С.Ю. Проблема формирования типов рефлексии в решении творческих задач / И.Н.Семенов, С.Ю.Степенев // Вопросы психологии. – 1982. – №1. – С. 99-103.
16. Фурман В.В. Концептуальні засади дослідження особистісної рефлексії студентів / В.В.Фурман // Методологічний альманах: модуль 10.- 2009 .- С. 31-35
17. Шапошникова Ю.Г. Психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичних психологів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю.Г.Шапошникова. – К., 2008. – 20 с.
18. Шапошникова Ю.Г. Теоретичні засади дослідження проблеми рефлексії професійного становлення практичного психолога системи освіти / Ю.Г.Шапошникова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. – Т. VI, Вип. 3. – К., 2004. – С. 396-403.
19. Яцюк Н.О. Особливості моральної рефлексії в молодшому шкільному віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.О.Яцюк. – К., 2008. – 20 с.